

PANTOFUL CENUȘĂRESEI

SILVIA CIUBOTARU

Povestea Cenușăresei (cunoscută mai bine în varianta Perrault, *Cendrillon ou la petite pantoufle de verre*) a suscitat mereu atenția cercetătorilor culturii populare, îndeosebi a acelor de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Emmanuel Cosquin, Angelo de Gubernatis, Frații Grimm, Andrew Lang, Caramany, Marian Roalfe Cox și, îndeosebi, Paul Saintyves au urmărit relațiile filogenetice ale narațiunii, precum și larga ei circulație în zonele europene și asiatice. Două motive etnografice justifică această investigație preferențială a basmului: primul este cel al *Prințesei Cenușii*, cu trimiteri la partenera *Regelui Carnavalului* (este vorba de cuplul zeilor vegetaționali personificați în timpul unor sărbători de primăvară), iar al doilea, al *încercării pantofului*, corespunde unui obicei nupțial.

Ne vom opri asupra celui de al doilea *motiv*, amintit în fraza precedentă. Proba identității viitoarei soții, prin încercarea pantofului, apare în basmele încadrate de catalogul Aarne-Thompson la numărul 510, IV, a. Prima atestare datează din Egiptul antic, unde povestea spune că un vultur a furat un condur, probabil un *sandalium* împodobit cu multe ornamente, ce aparținea frumoasei curtezane Rhodopis, și l-a așezat pe genunchii faraonului din Memphis. Acesta a trimis soli în toată țara, s-o caute pe stăpâna gingașei încălțări, și astfel Rhodopis a devenit împărăteasa Egiptului.

În folclorul european, eroina poveștii incluse în repertoriul narațiunilor despre conflictele orfanei cu mama vitregă poartă denumiri precum: fr. *Cendrillon*, it. *Cenerentola*, sp. *Cenicienta* sau *Venta fochs*, germ. *Aschenbrödel* sau *Aschenputtel*, *Pepeliuga*, *Pipelcuța* sau *Cernușka* la slavi etc. În toate variantele, pantoful minunat este cel ce revelează calitățile deosebite ale fetei sărmăne și care o individualizează în grupul celorlalte pretendente la măritiș. Numai dânsa este cea aleasă, ea e mireasa autentică.

În versiunile vest-europene ale basmului, pantoful cu pricina este pierdut din fugă de eroină, obținut printr-un vicleșug de către prinț la a treia întâlnire (treptele sunt acoperite cu ceară, cu rășină sau cu smoală), este furat de o pasăre sau aruncat să plutească pe apă. De multe ori, însăși Cenușăreasa este cea care lasă din picior un pantof, pentru a-i deruta pe urmăritori. Ceea ce pare un accident nu este decât un gest voit, pentru că pantoful aruncat sau abandonat este o chemare a ursitului, un semn că o eventuală cerere în căsătorie din partea acestuia ar avea sorți de izbândă.

ALIL, t. XXXIX – XLI, 1999–2001, București, 2003, p. 189–201

După ce găsește condurul, „mic și drăgălaș, împletit cu totul și cu totul din fir de aur”, prințul din basmul german cules de Frații Grimm știe că o va găsi pe aleasa inimii sale și dă ordin slujitorilor s-o caute: „*Fata pe-al cărei picior se va potrivi condurul acesta, numai aceea îmi va fi nevastă juruită și de nici o alta, în afară de ea, n-am nevoie*”¹. La fel se petrec lucrurile și în narațiunile folclorice românești. Împăratul din povestea *Vaca neagră* (colecția D. Stăncescu) învărtise în horă, de câte trei ori în trei duminici, o frumoasă necunoscută. Ultima oară, când a dat fata să zboare, „*a prins să o apuce de un picior; a zmucit ea și a scăpat, dar i-a căzut pantoful și împăratul l-a luat, un pantofior mic numai cât o șchioapă*”². Abia după ce o întâlnește pe Cenușăreasă („*iar când îi încercă pantoful, el parcă fu de-acolo*”) știe că este vorba de adevărata mireasă.

Încălțăminteia fetei urmărite de prinț rămâne prinsă în rășina topită pe pragul bisericii³, în ceară⁴, în smoală⁵ sau, pur și simplu, este pierdută: „*[...] dar când să sară în căruța-i trasă de 8 cai înaripați, îi căzu din picior un condur de aur*”⁶; „*Din fugă, îi pică jos condurul din picior*”⁷ etc. A se vedea în acest sens și cele două versiuni culese de Ovidiu Bîrlea de la Gh. Zlotar din Fundu Moldovei, județul Suceava⁸.

Adesea, tânărul îndrăgostit reușește să obțină el însuși gajul de pețire. Astfel, în variantele oltenesti ale narațiunii, Pepelcuța merge în sat de trei ori, la trei nunți, de fiecare dată se-nvârtește-n horă de trei ori cu feciorul de împărat și apoi zboară spre casă. A treia oară, „*[...] hop, zbură și-i apucă papucu, zăce, fecioru dă-mpărat dâ-n picior*”⁹. Basmul cu această temă, *O împărăteasă se preface vacă*, din colecția Ioan Micu Moldovan¹⁰, cuprinde un episod asemănător: „*Feciorul întru aceea-i*

¹ Frații Grimm, *Cenușăreasa*, în vol. *Povești alese*. În românește de Dan Faur, București, Editura Venus, Chișinău, Editura Știința, 1995, p. 260.

² D. Stăncescu, *Vaca neagră*, în vol. *Cerbul de aur*. Basme culese din popor. Ediție îngrijită, prefață și tabel cronologic de Iordan Dăacu, București, Editura Minerva, 1985, p. 270.

³ D. Furtună, *Nu cânta, băiete!*, în vol. *Izvodiri din bătrâni*. Basme, legende, snoave, cântece bătrânești și plugușoare din Moldova. Ediție îngrijită și prefață de Gh. Macarie, București, Editura Minerva, 1973, p. 72.

⁴ S. Fl. Marian, *O babă și trei fete*, în vol. *Basme populare românești*. Ediție îngrijită și prefață de Paul Leu, București, Editura Minerva, 1986, p. 348.

⁵ Petre Ispirescu, *Zâna munților*, în vol. *Povești nemuritoare*, București, Editura Ion Creangă, 1980, p. 24.

⁶ N. D. Popescu, *Pipelcuța*. Apud Lazăr Șăineanu, *Basmele române*. Ediție îngrijită de Ruxandra Niculescu. Prefață de Ovidiu Bîrlea, București, Editura Minerva, 1978, p. 480.

⁷ Tudor Pamfile, *Fata unchișului cea fără noroc*, în vol. *Cântece de țară*. Ediție îngrijită și prefațată de Constantin Ciuchindul, București, Editura Tineretului, 1961, p. 281.

⁸ Ovidiu Bîrlea, *Cenușotcă și Povestea cu Cenușotcă*, în *Antologie de proză populară epică*, vol. I, București, Editura pentru Literatură, 1966, p. 571-591.

⁹ Ion Nijloveanu, *Basmu cu vaca neagră*, în vol. *Basme populare românești*, București, Editura Minerva, 1982, p. 259. La fel se petrec lucrurile și în varianta muntenească *Pipelea*, notată în 1902. Vezi Viorica Nișcov, *A fost de unde n-a fost*. Basmul popular românesc. Excurs critic și texte comentate, București, Editura Humanitas, 1996, p. 258.

¹⁰ Ioan Micu Moldovan, *Povești populare din Transilvania, culese prin elevii școlilor din Blaj (1863-1878)*. Ediție îngrijită de Ion Cuceu și Maria Cuceu. Prefață de Ovidiu Bîrlea, București, Editura Minerva, 1987, p. 72-74.

*smulse papucul din picior și-l puse bine*¹¹. Când eroina basmului *Pipilcuța*, din culegerea realizată de Cristea Sandu Timoc la românii din Banatul sârbesc, se duce a treia oară la horă, încălțată în papuci țesuți din fir de aur, „*fiu unui împărat vru s-o prindă și abia-i putu scoate din picior un păpuc*”¹². Feciorul boierului din povestea bucovineană *Porumbii Ilenei Cosânzenei*¹³ recurge la cel mai frust procedeu: o calcă pe fata cea frumoasă pe condur, iar aceasta pleacă de la biserică pe jumătate desculță.

Din toate aceste exemple deducem că, în mod evident, nu ne aflăm în fața unei secvențe narrative accidentale. Oropsita orfană, ajutată de sufletul mamei moarte (ascuns în alunii sau nucii crescuți pe mormântul acesteia, în cornul și oasele vacii negre, în care se întrupase răposata, în porumbei etc.), nu se poate căsători fără a trece această probă de autentificare.

Pantoful folosit pentru alegerea miresei îl vom regăsi în ciclul basmelor ce debutează cu o tentativă de incest. Soția împăratului se îmbolnăvește și-i lasă acestuia cu limbă de moarte rugămintea să nu se recăsătorească decât cu aceea căreia i se va potrivi condurul ei¹⁴ (vezi *Găinăreasa* de Petre Ispirescu, *Fata de împărat cu stea în frunte* de Mera, *Popa ia de nevastă pe fie-sa* din culegerea de basme aromâne a lui Cosmescu, *Pielea de măgar* din culegerea lui Cristea Sandu Timoc ș.a.). Singura persoană care poate încălța acel condur este fiica împăratului – fapt care declanșează efectiv intriga narațiunilor respective.

Pierderea pantofului de către Cenușăreasă nu este considerată a fi de rău augur, dimpotrivă: „– *Am pierdut un păpuc, mumă, zice; – Lasă, fata mea, ăla ți-aduce năroc*”¹⁵. În aceleași text, povestitorul Sandu Pătruță din Zlocutea, județul Craina, o pune pe eroină să sublinieze importanța probării pantofului: „*Nu te teme, măria-ta, încearcă-l și abia atunci ai dreptul să mă ceri să-ți fu soție*”¹⁶.

Pantofii de preț nu numai că o înalță pe aleasa prințului deasupra celorlalte fete, ei constituie și o emblemă a neamului din care se trage. Ca și în basmele de tipul *Pielea de măgar*, aceștia sunt moșteniți. Astfel, într-o variantă narativă daneză se spune că familia regală păstra un pantofior micuț de aur pe care trebuia să-l încerce tânăra care urma să se căsătorească cu moștenitorul tronului¹⁷. Sufletul mamei celei adevărate îi dăruiește fetei straie și încălțări, alegând din zestrea tinereților sale. În povestea culeasă de Tudor Pamfile din satul natal, Țepu – Tecuci, *Fata unchieșului cea fără noroc*, în prima duminică, la horă, ea se îmbracă cu „*hainele maică-sii de fată mare*”, a doua oară își pune „*straietele mă-sei de la*

¹¹ *Ibidem*, p. 73.

¹² Cristea Sandu Timoc, *Povești populare românești*, București, Editura Minerva, 1988, p. 109.

¹³ Lazăr Șăineanu, *op. cit.*, p. 482.

¹⁴ Lazăr Șăineanu, *op. cit.*, A. *Tipul Peau-d'Âne*, p. 451–453; vezi și Cristea Sandu Timoc, *op. cit.*, p. 114–116.

¹⁵ Cristea Sandu Timoc, *op. cit.*, p. 109.

¹⁶ *Ibidem*, p. 111.

¹⁷ P. Saintyves, *Les contes de Perrault et les récits parallèles. Leurs origines (coutumes primitives et liturgies populaires)*, Paris, Librairie critique Émile Nourry, 1923, p. 162.

logodnă”, iar în „Duminica de-a treia, ca în veleat, cu satu-n păr și cu fata moșului îmbrăcată în straietele mă-sei de nuntă și încălțată cu conduri bătuți în pietre nestimate și mărgeluțe alese, cum nici la curțile mai marilor împărați n-ai fi putut afla”¹⁸. Citatul pune în evidență și aspectul estetic aparte al încălțărilor nuptiale.

Preluând *Urbilduri*, imagini arhetipale din datini vechi, basmele, ca și miturile, au fost la un moment dat, măcar în parte, la nivelul realului. Consultând legende și episoade istorice poetizate, vom regăsi motivul pantofului ca laitmotiv al cuceririi viitoarei soții. Potrivit *Cronicii lui Nestor* (scrisă după anul 988), când Vladimir, țarul Rusiei Kievene, cere în căsătorie pe fiica lui Ragvald, ea îl refuză, spunând: „Nu vreau să port pantoful adus de fiul unei servitoare”¹⁹. Într-un poem german din secolul al XII-lea, regele Rother oferă fiicei regelui Constantin pantofi de argint și pantofi de aur. Prințesa acceptă simbolică invitație în fața altarului și-i poruncește s-o ajute să-și pună încălțărilor în picioare. Regele Osangtrix – eroul din *Thidrekssaga*, compusă în secolul al XIII-lea – o încălță pe fiica regelui Melias, mai întâi cu un pantof de argint, apoi cu unul de culoare roșie și, constatând că-i vin de minune, o cere de nevastă.

Cronicile bizantine prezintă proba încercării pantofului ca fiind uzitată în protocolul alegerii partenerelor de viață ale Porfirogeneților: „Când împărăteasa Irina vru să căsătorească pe fiul său Constantin, ea trimise în întregul imperiu mesageri însărcinați să descopere și să aducă în capitală pe cele mai frumoase fete din monarhie. Ca să limiteze alegerea lor și pentru ca sarcina să le fie mai ușoară, suverana avusese grijă să fixeze vârsta și talia pe care trebuiau s-o aibă candidatele la mâna bazileului, ca și mărimea pantofilor pe care trebuiau să-i încălțe”²⁰.

Una dintre condițiile căsătoriilor aranjate prin procură era încercarea pantofilor trimiși prin intermediari. Solii ingenuncheau în fața persoanei pețite și-i puneau încălțăminte în picioare. Această modalitate era preferată de unii principii, care nu voiau să se expună unui eventual refuz și, mai ales, nu doreau să se umilească plecându-se în fața viitoarei soții, în special dacă aceasta era de rang inferior²¹.

Dar până a ajunge regula de aur a nunților principilor medievali, pantoful de identificare a miresei a fost prezent în mentalitatea folclorică în urma unui complex de acte magice. Pantoful este legat de personalitatea celui care-l poartă și asupra lui se pot efectua numeroase vrăji bazate pe principiul magiei de contact. Anumite personaje importante din cinurile bisericești sau din cercurile regale nu aveau voie să atingă cu piciorul gol pământul. Același tabu era impus fetelor nubile, între 12 și 17 ani, în numeroase societăți primitive.

¹⁸ Tudor Pamfile, *op. cit.*, p. 281.

¹⁹ P. Saintyves, *op. cit.*, p. 161–162.

²⁰ Charles Diehl, *Marile probleme ale istoriei bizantine. Figuri bizantine*. Traducere de Heana Zara. Prefață și tabel cronologic de Dan Zamfirescu, București, Editura pentru Literatură, vol. I, 1969, p. 187.

²¹ P. Saintyves, *op. cit.*, p. 161.

Materialul din care erau confecționate încălțările era ales în funcție de rolul jucat de cel sau cea care urma să le poarte. Pielea sandalelor folosite de *Flaminica*, soția celui mai important preot din Roma antică, nu trebuia să provină decât de la un animal ucis sau sacrificat²². Un monarh brahman, la urcarea pe tron, purta încălțări din piele de mistreț și, începând din acea clipă, în tot cursul vieții nu trebuia să stea desculț pe pământ²³.

Pentru a-și confirma dreptul de proprietate asupra unui teritoriu, noul stăpân trebuia să-l atingă cu picioarele încălțate. În *Cartea lui Ruth* din *Vechiul Testament*, validarea unei vânzări de pământ sau de alte bunuri se făcea în momentul în care cumpărătorul primea una dintre încălțările fostului proprietar. Perechea desperecheată funcționa în mod asemănător cu un răboj de tip negustoresc. Vom vedea că aceeași transmitere a unei posesii se operează și în cazul ceremoniilor nuptiale.

Pantofii, opincile, papucii, ciubotele ș.a. sunt simboluri ale călătorului și ale trecerilor efectuate de acesta. Hermes, protectorul granițelor, al călătoriilor și negustoriei, este un zeu încălțat cu sandale înaripate²⁴. Atunci când vine în ajutorul lui Telemah din *Odiseea*, Atena poartă sandale de aur, care o duc prin aer ca vântul. Orice muritor, când pornește la drum, are nevoie de încălțăminte. Riturile de trecere impun protagoniștilor un schimb de încălțări, alegerea unor pantofi speciali pentru efectuarea unei schimbări de statut social și familial.

Lucrul acesta se detașează pregnant în cazul ceremoniilor funerare. Pe lângă toiag și azimă, plămădită cu cenușă și cu lapte de mamă, pantofii (sandalele) făceau parte dintre obiectele pe care le ia cu el călătorul din basmele fantastice, în momentul în care pleacă pe celălalt tărâm. În vechile morminte grecești s-au descoperit încălțări de lut (chiar câte două perechi). Alemanii și lotaringii așezau în lăcașurile funerare cizme și toiege. Multă vreme scandinavii obișnuiau să confecționeze pentru morți încălțări deosebit de rezistente. La fel procedau egiptenii din vremea ridicării marilor piramide²⁵.

Pe planul ficțiunii narațiunilor folclorice reverberează ecoul gesturilor rituale din societățile arhaice. Ca să-și găsească soția-zână, Petrea Făt-Frumos dintr-un basm bucovinean își face papuci și toiag de fier și pornește în lume. Uneori eroul

²² James George Frazer, *Creanga de aur*. Traducere, prefață și tabel cronologic de Octavian Nistor. Note de Gabriela Duda, București, Editura Minerva, vol. II, 1980, p. 87. Preoții egipteni încălțau în timpul slujbelor religioase sandale albe, iar faraonii aveau în picioare curioase sandale cu vârful întors înapoi, pe a căror talpă era gravată sau cizelată adesea imaginea captivilor străini. Vezi *Enciclopedia civilizației și artei egiptene*, realizată de Georges Posener în colaborare cu Serge Saucron și Jean Yoyotte. Traducere de Radu Florescu și Gloria Ceacalopol. Introducere de Radu Florescu, București, Editura Meridiane, 1974, p. 260.

²³ James George Frazer, *op. cit.*, vol. IV, p. 261.

²⁴ Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere, volumul 3, București, Editura Artemis, 1995, p. 15.

²⁵ V. I. Propp, *Rădăcinile istorice ale basmului fantastic*. Traducere de Radu Nicolau. Prefață de Nicolae Roșianu, București, Editura Univers, 1973, p. 47.

sau eroina poveștilor trebuie să tocească trei perechi de încălțări din oțel până să ajungă la mănăstirea de tămâie, la palatele soarelui sau la curțile zmeilor. Așa cum sublinia Samter, încălțăminte de fier constituie un indiciu că eroul pleacă în împărăția morților²⁶. Oricum, această cale era deosebit de anevoioasă, chiar și pentru divinități puternice, precum Astarteea, venerată în Fenicia, Canaan, Egipt și Grecia. Un imn egiptean referitor la călătoria în infern a zeiței o interpelează cu vorbele : „– Încotro te duci tu, fiică a lui Ptah, zeiță înspăimântătoare și crudă ? Oare nu s-au tocit sandalele din picioarele tale?”²⁷.

Autoritatea regală era simbolizată nu numai de coroană, ci și de încălțăminte. Astfel, suveranul din Ramayana este reprezentat, în absență, de *paduka* – cei doi pantofi ai săi, brodați cu aur. *A fi sub papucul cuiva* este o sintagmă ce s-a păstrat până astăzi în limbajul mai multor neamuri cu sensul de a fi vasal, supus, rob; dimpotrivă, *a primi pantofi în dar, a fi ajutat la încălțat* de către cineva constituie un act de luare în posesie, de legitimizare. La vechii evrei, femeia care primea pantofi, în momentul când intra în noua locuință, devenea egala soțului său în privința stăpânirii bunurilor. Este vorba de un ritual care nu cunoaște granițe. De exemplu, peruani, în timpul cuceririi spaniole, aveau mai multe soții, dar numai una era considerată legitimă. Neamurile și prietenii soțului aflau care este adevărata nevăastă în momentul când aceasta primea *ottoya*, un fel de papuci împlețiți din lână colorată²⁸.

Obiect magic în narațiunile fantastice folclorice, determinând disputa dracilor sau a zmeilor, perechea de papuci înlesnește *trecerea*. Astfel, în basmul *Ioan Buzdugan*, cules de I. C. Fundescu, eroul devine posesorul unor papuci cu care putea să treacă marea ca pe uscat²⁹. Iar Petru Cenușotcă din narațiunea publicată de T. Frâncu și G. Candrea în *România din Munții Apuseni (Moșii)* obține papuci „*cu cari poți pași 3 miluri*”³⁰.

Obiceiurile populare păstrează și astăzi pantoful în riturile nuptiale, de la divinarea ursitului până la pețire și la asumarea destinului marital. În sudul Franței (zona Lyonului), tânărul pretendent la căsătorie oferă o pereche de saboți noi fetei pe care și-o dorește de nevăastă. Dacă aceasta încalță sabotul stâng, înseamnă că cererea în căsătorie este acceptată, iar dacă, dimpotrivă, își pune sabotul în piciorul drept, nu sunt speranțe de nuntit. Presupunem că, odinioară, și la români avea loc un ritual de pețire asemănător, de vreme ce ecoul său s-a păstrat în mai multe variante ale baladei *Soarele și luna*. După ce umblă zadarnic „9 ani, pe 9 cai” ca să-și găsească soție pe potrivă („Unde la trup s-a lovit, / La papuc nu s-a brodit; / La papuc de se lovea, / La trup iar nu se brodea”³¹ sau „Inelu nu s-a lovit, / Papucu nu

²⁶ *Ibidem*, p. 47, 469.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ P. Saintyves, *op. cit.*, p. 160.

²⁹ Lazăr Șăineanu, *op. cit.*, p. 194.

³⁰ București, 1888, p. 247.

³¹ C. Rădulescu-Codin, *Literatură populară I. Cântece și descântece ale poporului*. Ediție critică de Ioan Șerb și Florica Șerb. Studiu introductiv de Dan Simonescu, București, Editura Minerva, 1986, p. 101.

s-a brodit/ După gându ce-a gândit³²), soarele se întoarce la sora sa, implorând-o să accepte căsătoria incestuoasă : „Ileano Sinziano,/ Întinde-ți, neică, piciorul/ Și-ți ia condurul,/ Seacă-mi sufletul”³³. Este interesant de constatat că, în numeroase variante ale basmului *Cenușăreasa*, românești și străine, fata urmărită de prinț pierde condurul din piciorul drept și, în consecință, punerea alături a pantofului pereche decide viitoarea nuntă.

În două variante ale aceluiași basm, *Cenușotcă* și *Povestea lui Cenușotcă*, spuse de Gheorghe Zlotar din Fundu Moldovei, se arată că fetei urmărite „i-o rămas papucu d’im picioru drept”³⁴. La fel și în basmul *Vaca neagră*, din volumul *Povești populare românești* de Cristea Sandu Timoc, se spune despre Cenușăreasă că „își pierdu papucul din piciorul drept”³⁵. Chiar și în narațiunile de tipul *Pielea de măgar*, împărăteasa aflată pe patul de moarte îi cere soțului său să se însoare, după ce va rămâne văduv, „cu acea fată frumoasă la care i se va potrivi condurul ei din piciorul drept”³⁶. Prin urmare, potrivirea pantofului drept pe piciorul frumoasei fete confirmă faptul că ea este cea căutată de fiul de împărat, iar încălțarea pantofului stâng pecetluiește înțelegerea între viitorii soți.

Încălțările sunt folosite în vrăjile din ajunul Anului Nou, prin care fetele de măritat încearcă să-și afle ursitul. Pe 30 decembrie, tinerele din zona valonă a Belgiei și din Vosgii Franței obișnuiau să îndeplinească ritualul aruncării pantofului. Se așezau pe rând în dreptul ieșirii din încăpere și țineau pantoful în balans, pe degetul mare de la picior, apoi, cu o mișcare bruscă, îl aruncau deasupra capului, în urmă. Dacă pantoful cădea cu vârful spre ușă, însemna că fata se va căsători cât de curând, iar dacă, dimpotrivă, încălțăminte se afla cu călcâiul spre ușă, nunta se amâna pentru alt an. Răsturnarea pantofului cu gura în jos sau pe o parte era considerată de rău augur, putând să însemne îmbolnăvirea posesoarei acestuia³⁷. Paul Saintyves consideră că acest rit divinotoriu nu este decât o transfigurare contemporană a unei vrăji de chemare sau de invocare a ursitului³⁸.

În satele bucovinene, ca și în alte numeroase ținuturi românești, fetele și flăcăii ies în seara dinspre Sfântul Vasile afară și aruncă peste casă câte o ciubotă, socotind că încotro va fi îndreptată căputa ciubotei căzute, într-acolo va fi locuința viitorului soț³⁹. La fel se procedea uneori înspre Bobotează: „fetele aruncă peste casă un papuc sau o ciobotă și încotro va fi îndreptat vârful papucului sau ciubotei, dintr-acolo le vor veni logoditorii”⁴⁰.

³² *Ibidem*, p. 96.

³³ Nicolae Păsculescu, *Literatura populară românească*, adunată de... București, Librăria Socec, 1910, p. 185.

³⁴ Ovidiu Birlea, *op. cit.*, I, p. 575.

³⁵ Cristea Sandu Timoc, *op. cit.*, p. 114.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ P. Saintyves, *op. cit.*, p. 159.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Tudor Pamfile, *Dragostea în datina tineretului român*. Text stabilit, cuvânt înainte și întregiri bibliografice de Petre Florea, București, Editura Saeculum I. O., 1998, p. 93.

⁴⁰ *Ibidem*.

Pantofii, papucii sau condurii (adesea cusuți cu fir de aur și ornați cu încrustații de sifed), *terlicii de saftian* ori cizmulitețele nu lipseau dintre darurile oferite de mire miresei, în ajunul nunții. La Armagnac a existat, până la începutul secolului al XX-lea, o întreagă industrie a confecționării saboților de mireasă, vopsiți în negru, galben sau albastru și decorați cu embleme florale. Tot în Franța, în Lorena și Vosgi, conducătorul alaiului mirelui venea la poarta socrilor mici aducând pantofii nupțiali.

Orațiile ce se spun la *Schimburi* în Moldova indică drept dar *sine qua non* oferit miresei încălțările ceremoniale. Într-un text din 1804, păstrat în manuscrisele de la B.A.R., vornicul îi închină tinerei fete, din partea mirelui: „*Cerevici, adecă păpuci galbeni înalți, / Din București cumpărați, / Și cibote roșioare sau verzi de adocat / Ca să îți fie dimeneața de inciobotat*”⁴¹. O variantă a orației schimburilor, culeasă din Bucovina, laudă calitatea încălțărilor aduse plocon de mire: „*Niște papucași, / Tare drăgălași, / Taftă de mătăasă, / Ciubote frumoase, / Ca pentru mireasă, / Năfrămuțe pestrecioare, / Cioboțele gălbioare, / Ca să-ți fie dumitale / Oricând de tras pe picioare / Și de ieșit la plimbare*”⁴². Vornicul cel mare de la nunțile din satul Pârâu Negru – Botoșani oferă miresei: „*Papucași cu floriceli, / Sî vă fie pentru / Celi mai mari sărbătoreli !*”⁴³. Din darurile aduse cu trudă mare de la Țarigrad – așa cum sună textul orației *Schimburilor* – i se închină miresei din Ghindăoani – Neamț: „*...o părechi di pantofi / Meșteri mari i-o lucrat / Să vă fie dumneavoastri / Pentru-ncalțat; / C-o părechi de colțuni / Di moslin...*”⁴⁴, iar în satul Hârtop, pe Valea Șomuzului: „*C-o părechi di papucași de zale / Pe-a dumitali pchicioari*”⁴⁵.

O altă categorie de orații la *schimburi* prezintă acest cadou special într-o cheie umoristică. Descrierea trăiniciei încălțărilor și a materialelor ciudate din care au fost croite constituie un prilej de a-i prevesti viitoarei neveste truda ce-o așteaptă în gospodărie. Astfel, într-un text cules din satul Ciprian Porumbescu – Suceava, vornicul închină din partea mirelui: „*Ș-o parechi di ciuboțali / Cu tureci din pceli di urs, / Ca sî ai di fugit pi pârâu în sus, / Cu călcâili di pceli di iapî, / Ca sî ai cu ci cara apî*”⁴⁶. Mai rar apar, ca la Copălău – Botoșani: „*Papucei cu tâlpi di găscî, / Să ai de-a ti primbla pi prișpî*”⁴⁷.

Prezentarea încălțărilor din seria darurilor oferite miresei prilejuiește, în unele cazuri, amintirea uneia dintre cele mai obositoare îndeletniciri de care

⁴¹ *Folclor vechi românesc*. Ediție îngrijită, note și bibliografie de C. Ciuchindel, București, Editura Minerva, 1990, p. 165.

⁴² S. Fl. Marian, *Nunta la români*. Studiu istorico-etnografic-comparativ, București, Göbl, 1890, p. 333–337.

⁴³ Silvia Ciubotaru, *Nunta în Moldova*. Cercetare monografică, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2000, p. 216.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 217.

⁴⁵ Ion H. Ciubotaru, *Valea Șomuzului Mare*. Monografie folclorică, Iași, „Caietele Arhivei de Folclor”, X₂, 1991, p. 60.

⁴⁶ Ion H. Ciubotaru, *op. cit.*, p. 54.

⁴⁷ Silvia Ciubotaru, *op. cit.*, p. 213.

răspundea odinioară gospodina: „Ț-o luat papuci / Cu talpa di cârtiți, / Ca sî-i ai di dus la răsniță”⁴⁸.

Pentru nunțile din lumea romanică, momentul încălțării miresei era integrat într-un întreg ceremonial. În Roussillon, cea mai apropiată rudă a mirelui îi punea miresei în picioare o pereche de pantofi noi⁴⁹, iar în unele localități, ca Les Angles, Capcir, Llogana, Matamala și Formiguères, viitorul socru încălța mireasa, în prezența nuntașilor, cu o pereche de pantofi mai frumoși decât ai tuturor fetelor și femeilor din jur.

Prima domnișoară de onoare aducea pantofii miresei, în Armagnac, și-i oferea primului cavalier de onoare, care începea s-o încălțe pe protagonista ceremonialului nupțial. În acel moment venea mirele și încheia curelușele pe măsura gleznelor miresei. La nunțile din Vosges și Berry, respectivul moment genera o adevărată competiție. Când alaiul nupțial se pregătea să plece la biserică, încălțările miresei erau ascunse și toți tinerii începeau să le caute. Ribaud de Laugardière povestește că, în Berry, toți nuntașii încercau s-o încălțe pe mireasă, dar numai mirele reușea să ducă la bun sfârșit această probă de abilitate⁵⁰.

În Moldova, când pleacă mireasa la cununie sau la masa darurilor, este obiceiul să i se ofere soacrei mici o pereche de papuci. Darul făcut mamei fetei simbolizează în acest caz un substitut al miresei, care sublimează momentul despărțirii. Sensurile inițiale s-au pierdut, căci, atunci când sunt întrebați despre acest obicei, nuntașii dau explicații improbabile. Astfel, la Pojorâta – Suceava se spune că „Mama miresei primește **papuci**, c-o alergat mult”. Dacă ne gândim că, în multe basme, maștera este pedepsită, la nunta fiicei vitrege, să joace în pantofi de fier înroșiți în foc, prin contrast, pantofii primiți de mama cea bună a miresei au o conotație pozitivă.

Pantoful de fier încins apare în alte contexte narative ca un apanaj al forțelor oculte. Astfel, într-o legendă bretonă, un soldat trebuie să scape de amenințările fiicei mai mari a regelui Angliei, o îngrozitoare strigoaică, timp de trei nopți la rând. Când, în ultima noapte, reușește să-i fure acesteia un *pantof de fier roșu*, o absolvă de spiritul malefic care o bântuia⁵¹.

Strigăturile ce se pot auzi pe la nunțile moldovenești, în momentul în care mama miresei primește darul ritual, o învinuiesc pe aceasta că a acceptat o plată prea mică în schimbul înstrăinării fiicei sale: „Soacră mari [sic!] înșalati, / Pi papuci ai dat o fați, / Pe-o paré di ciuboțeli / Ț-ai dat fata și-o averi, / Pe-o parechi di papuci / Ț-ai dat fata și doi giunci” (Frătăuții Vechi – Suceava)⁵². Prin opoziție, soacra cu feciorul, care are cel mai mult de câștigat în urma schimbului matrimonial, dăruiește miresei o pereche de încălțări, gest prin care o recunoaște drept noră și, implicit, *filiae loco*.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 215.

⁴⁹ P. Saintyves, *op. cit.*, p. 161.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Lazăr Șăineanu, *op. cit.*, p. 567.

⁵² Silvia Ciubotaru, *op. cit.*, p. 323.

Atunci când mireasa acceptă încălțările primite de la mire, ea consimte totodată să treacă dintr-o familie în alta. Astfel, la aromâni, după ce se împart darurile în casa socrilor mici, mirele și cei trei *fârtați* „[...] scot papucii cu care e încălțată mireasa și o încălță cu alții, pe care i-a adus mirele; ea se preface că nu-i primește, aruncându-i cu piciorul de trei ori, după care apoi se lasă a fi încălțată”⁵³.

Spre sfârșitul nunții, pantoful miresei devine obiectul unor rituri propițitoare, chiar dacă au o aparență pur materialistă. Astfel, în Franța, la Caramany, banii strânși la cheta făcută în favoarea miresei sunt adunați într-unul din pantofii acesteia. În localitățile Surques, Westhécourt, Polincove, încălțăminte miresei este vândută pe acoperișul casei unde se ține nunta. La Bonquehant și Rodelingen, mirele trebuie să răscumpere pantoful. Țăranii din Normandia (Nibas, Fécamp, Savignac) pun la mezat pantoful miresei, imediat după nunta. Banii strânși sunt oferii tinerei neveste⁵⁴.

Atunci când, în mai multe sate din centrul și sudul Moldovei, spre sfârșitul petrecerii, mireasa este luată și ascunsă de vorniceii, unul dintre flăcăi vine cu un pantof de-al ei în mână, ca să se înțeleagă cu mirele sau cu nașul asupra prețului răscumpărării. Același obicei a fost semnalat la românii bihoreni stabiliți în N-E Ungariei. Episodul nupțial poartă denumirea de *furatu topancii*. Nașul trebuie să răscumpere pe bani atât mireasa, cât și pantoful ei⁵⁵.

Încălțările pot fi utilizate ca elemente filocterice în contextul unor momente hotărâtoare pentru destinul omenesc, ca să alunge mari primejdii. În insulele grecești Kassos și Tilos, când pețitoarea sau stărăstoia se ducea pentru prima oară în casa viitoarei mirese, își puneau un papuc pe față și unul pe dos, pentru a alunga deochiul și ceasul rău: „*Cette action magique régie par la force de contrariété, constitue un moyen efficace fréquemment utilisé, de sorte que si quelqu'un porte par hasard une pièce vestimentaire à l'envers, on lui dit : «tu vas pour arranger tes affaires»*”⁵⁶.

Ca să scape de urmărirea îngrozitoare a Fete a Pădurii, eroul dintr-o poveste oșenească, înregistrată de Ion Mușlea în satul Certeze, „*odată ș'o'ntors opincile, o*

⁵³ Teodor T. Burada, *Datinile la nunți ale poporului român din Macedonia*, în *Opere*, vol. III, *Folclor și etnografie*, București, Editura Muzicală, 1978, p. 78.

⁵⁴ P. Saintyves, *op. cit.*, p. 157–158.

⁵⁵ Maria Gurzó-Ceglédi, *Ceremonialul nupțial la românii din Ungaria*. Teză de doctorat susținută la Facultatea de Litere a Universității Babeș-Bolyai. Conducător științific prof. univ. dr. Dumitru Pop, Cluj-Napoca, 2000, p. 205.

⁵⁶ Zacharoula Tourali, *Le costume traditionnel du Dodécanèse. Les îles de Kassos et de Tilos*, în vol. *Études et documents balkaniques et méditerranéens*, 9, Paris, 1985, p. 135. Acest procedeu magic prezintă rădăcini arhaice nebanuit de viguroase. Când Telepinus, zeul agriculturii la hitiți, procedea într-o manieră asemănătoare („iar în grabă nu nimereste să se încălțe cu gheata potrivită fiecărui picior al lui”), grâul și alacul nu mai cresc, iar foamea cuprinde tot ținutul. Vezi *Gândirea hitită în texte*. Studiu introductiv de Constantin Daniel. Traducere, notițe introductive și note de Athanase Negoită, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 125.

*pus gurgoaiele la călcâie și călcâiul la degete. Și când o ieșit, s'o'ncălțat ca să nu poată me[frge] pe urma lui*⁵⁷. Cel ce este în doliu poate să joace la horă, fără să i se întâmple ceva rău, numai dacă își pune în încălțăminte un ban de aramă⁵⁸. Ca să nu te prindă farmecele, este bine să porți sare în papuc. Așa cred sătencele din Bucovina⁵⁹. Mirii din mai multe ținuturi românești, atunci când merg la cununie și apoi la casa socrilor mari, își pun în încălțări bani de argint și boabe de grâu, ca să aibă noroc în căsnicie.

Perechea de pantofi ca dar nupțial este un simbol foarte răspândit și în tradițiile populare de pe alte meleaguri. În China, de exemplu, se oferea noilor căsătoriți o pereche de pantofi brodați, urându-se în acest mod armonia cuplului⁶⁰.

Atunci când mireasa părăsea casa părintească, ducându-se la biserică, se arunca în urma ei un pantof vechi. Este un obicei existent în multe țări germanice, dar care poate fi întâlnit și în alte spații geografice. Adesea, în urma miresei sau a perechii nupțiale, plouă cu pantofi uzați. Samter indică prezența acestei datini nu numai în Anglia și Scoția, ci și în Danemarca, pe Rin și chiar în unele sate din Ardeal. Acest gest ritual se practica probabil și la nunțile antichității grecești, de vreme ce a fost reprezentat pe unele vase de ceramică.

În timpul unei nunți turcești, mireasa trebuia să alerge cât o țineau picioarele până la harem, de teamă să nu fie lovită de avalanșa de papuci rupți care erau aruncați după ea. De altfel, potrivit superstițiilor locale, un papuc vechi aruncat în urma cuiva constituia o vrajă infailibilă împotriva deochiului. Nuntași din Insula Man aruncă pantoful după cuplul nupțial care se îndreaptă spre locul cununiei, sau imediat după ospăț⁶¹.

Cele mai multe opinii referitoare la acest obicei confirmă valoarea sa apotropaică. Edward Westermarck consideră că teama de pericolele venind dinspre spiritele malefice terestre și subterane, care amenință tinerii miri angrenați într-o schimbare, într-un rit de trecere, a impulsionat apariția acestui gest magic. Pe lângă pantofii din picioare, încălțările aruncate în urma cuplului nupțial îi asigură protecția pe toată durata drumului. În Scoția, i se ura, în acest moment, *picior fericit*⁶². Zacharias presupune că scopul inițial al acestui act a fost acela de a alunga duhurile și deochiul, căci se crede că acestea se tem de obiectele din piele. Pentru Sartori, obiceiul urmărește și asigurarea fecundității noii alianțe maritale⁶³.

⁵⁷ Ion Mușlea, *Cercetări folklorice în Țara Oltului*, în „Anuarul Arhivei de Folklor”, I, „Cartea Românească”, 1932, p. 219.

⁵⁸ G. F. Ciaușanu, *Superstițiile poporului român în asemănare cu ale altor popoare vechi și nouă*, București, Academia Română, 1914, p. 297.

⁵⁹ Elena Nicolici-Voronca, *Datinile și credințele poporului român adunate și așezate în ordine mitologică*, vol. I, Cernăuți, Tipografia Isidor Wiegler, 1903, p. 185.

⁶⁰ Jean Chevalier, Alain Ghecrbrant, *op. cit.*, vol. 3, p. 15.

⁶¹ Edward Westermarck, *Histoire du Mariage*, IV. Cérémonies nuptiales. Les rites du mariage. Traduit de l'anglais par Arnold Van Gennep, Paris, Mercure de France, 1938, p. 295–298.

⁶² *Ibidem*, p. 296–297.

⁶³ *Ibidem*.

Nu trebuie să excludem însă nici posibilitatea unei urări de drum bun în viață, căci, în Anglia, Danemarca, Germania sau Suedia, se arunca papucul cel vechi și în urma acelor care plecau într-o călătorie de afaceri sau la vânatoare.

La francezi, *sabotul* a simbolizat mult timp înțelegerea desăvârșită în căsătorie și norocul la copii. Sabotul stâng, cu care a fost acceptată cererea în căsătorie, era păstrat cu grijă mult timp după nuntă și expus pe fațada locuinței. În el se punea o păpușă, care era luată când se naștea primul copil al tinerei familii⁶⁴.

S-a insistat adesea, în bibliografia legată de relațiile dintre psihologie și etnologie, asupra simbolismului vaginal reprezentat de pantof, în opoziție cu simbolismul falic sugerat de picior. Numeroase obiceiuri legate de strategiile pețirii confirmă realitatea acestei relații pe planul mentalității populare. În mediile rurale franceze, sintagma „*mêler les sabots*” are sensul de a începe o legătură amoroasă. Aluziile ce se făceau la adresa unei „fete mari greșite” conțineau, de multe ori, referiri la sabot: „*Enfin, le doute n'est plus permis quand on sait qu'en Sologne on disait d'une jeune fille enceinte: alle a cassé son sabiot ou encore alle a cassé son sabiot pa'l'talon*”⁶⁵.

Totuși, s-ar părea că, în ceea ce privește contextul nupțial, schimbarea încălțăminte este subsumată simbolisticii ritului de trecere și, implicit, îndepărtării primejdiilor aferente acestuia. Astfel, Zacharoula Tourali menționează că, în insulele grecești Kassos și Tilos, se continuă și după cununie valoarea apotropaică a noilor încălțări: „*Pourtant, les dangers qui viennent du bas et circulent sur le plancher de la maison ne disparaissent pas. Même après le mariage, le jeune marié reste sensible à des dangers. C'est à cet effet que la future mariée lui a donné en cadeau des pantoufles confectionnées par elle et qui sont destinées à être portées le lendemain du mariage*”⁶⁶. După cum se poate observa, în acest caz mirele este cel ce se bucură de ocrotirea papucilor miraculoși. Prin urmare, este exclusă prezența simbolismului erotic feminin.

Recipientele pentru oșpețele nupțiale aveau, în unele cazuri, forma încălțăminte mirilor. Remarcabile rămân, în acest context, vasele pe tiparul unei cizme, folosite încă din perioada timpurie a culturii *urartu*. Existența lor pe teritoriul transcaucazian, din Azerbaidjan până în părțile apusene, este atestată înainte de secolele IX–VIII î.e.n., când apar și în ținuturile învecinate, de la așezarea Hurvin, din Iran, și până la necropolele grecești. Cele două exemplare descoperite la Karmir-blur au buza evazată, iar partea de jos se termină cu un vârf ascuțit. Unul este decorat cu motive geometrice policrome, pe când celălalt, monocrom, redă cu destulă fidelitate finețea pielii și detaliile croielii și cusăturilor cizmei⁶⁷.

Întorcându-ne la basmul *Cenușăreasa*, trebuie să constatăm că el păstrează vechi ipostaze ale unui obicei matrimonial. De sub perucile pudrate ale poveștilor lui Perrault

⁶⁴ Hervé Fillipetti, Janine Trotereau, *Symboles et pratiques rituelles dans la maison paysanne traditionnelle*, La Chapelle Montligeon, L'Imprimerie de Montligeon, 1978, p. 122–126.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ Zacharoula Tourali, *op. cit.*, p. 140.

⁶⁷ Meliné Poliadian Ghenea, *Arta preistorică și antică din regiunea caucaziană*. Prefață de Vasile Drăguț, București, Editura Meridiane, 1988, p. 381–382.

se desprind rituri primitive din timpul în care, așa cum sublinia Jan de Vries, narațiunea fantastică folclorică s-a detașat de universul mitic și divin, *căzând* în popor⁶⁸.

Cenușăreasa depășește ipostaza de claustrare, datorată, pe de o parte, doliului purtat după mama sa, iar pe de alta vârstei nubile, în momentul în care aruncă sau pierde pantoful ei atât de frumos (brodat cu aur, cu argint și perle, bătut cu nestemate, lucrat din mătase, cleștar sau sticlă). Ritul de trecere nupțial își continuă cursul fericit până la cununia cu fiul împăratului. Numai păstrarea cu grijă a pantofilor asigură norocul fetei de măritat. Cele douăsprezece prințese, care dansează în fiecare noapte la balurile zmeilor, nu se pot mărita până când nu vor conțeni să-și distrugă condurii lor de mătase.

Pantoful Cenușăresei îmbină virtuțile unui obiect simbolic de tipul *Liebesgabe*, care evidențiază legăturile afective deosebite dintre doi tineri (cum se întâmplă și în cazul bastei, inelului sau al cununii), cu acelea ale unui instrument apotropaic. Asigurând trecerea ritualizată într-o nouă stare socială, el ocrotește totodată cuplul nupțial de primejdiile ce pot veni din zonele întunericului și nefericirii. Pantoful miresei constituie un puternic suport magic în favoarea norocului în viață.

LA PANTOUFLE DE CENDRILLON

RÉSUMÉ

Dans *La Pantoufle de Cendrillon* on essaye de suivre les relations existantes entre le motif de *la preuve du soulier*, spécifique aux contes du numéro 510, IV, a, de la typologie Aarne-Thomson, et la réalité ethnographique. Tant la courtisane Rhodopis (de la première attestation de ce type de narration fantastique), que ses correspondantes européennes – *Cendrillon* (fr.), *Cenerentola* (it.), *Cenicienta* (sp.), *Aschenbrödel* ou *Aschenputtel* (germ.), *Pepeliuga*, *Pipeluța* ou *Cernușka* (l'espace slave), *Cenușăreasa* ou *Cenușotca* (rom.) abandonnent ou perdent la pantoufle du pied droit, pour se faire ainsi suivre par leur promis.

À l'aide des «*urbilds*», images archétypales des anciennes coutumes, les contes et les mythes dévoilent des rites archaïques. La preuve du soulier représente un vrai *leitmotiv* dans les légendes historiques et les chroniques médiévales. À la cour des Porphyrogénètes, celle-ci faisait partie du cérémonial du choix des épouses des basileus et, implicitement, des futures impératrices byzantines.

Les souliers peuvent aussi remplir des fonctions phyloctériques dans le contexte des moments déterminants pour la destinée humaine, ils ont le pouvoir (surtout ceux en cuir) de chasser les esprits malins et le mauvais œil.

Cendrillon dépasse la période de réclusion au moment où elle jette ou perd une de ses belles pantoufles. Le rite de passage nupțial continue son heureux déroulement jusqu'aux épousailles avec le prince.

La pantoufle de Cendrillon combine les vertus d'un objet symbolique du type *Liebesgabe* – qui marque (de la même manière que l'*anneau*, le *mouchoir* ou la *couronne*) les liaisons affectives établies entre deux amoureux – à celles d'un instrument magique, apotropaïque.

Institutul de Filologie Română
„A. Philippide”
Iași, str. Th. Codrescu, nr. 2

⁶⁸ Mircea Eliade, *Miturile și poveștile cu zâne*, în vol. *Aspecte ale mitului*. În românește de Paul G. Dinopol. Prefață de Vasile Nicolescu, București, Editura Univers, 1978, p. 186.